INTERIORITATEA ŞI EXTERIORITATEA IMAGINII
(reflecții despre educație şi creativitate)

Vasile CIOCA,
lector, doctor, Universitatea de Artă şi Design, Cluj-Napoca, **România**

Abstract

In this paper, I analyze the relationship between education and creativity trough the problem of the interiority/exteriority of the image. To exemplify, I analyze from this perspective a few drawings made by children and students. Following these analysis, some strategies are being indicated to develop the creativity trough artistic-plastic activities. In the end, I emphasize on the idea of matching the specific interiority of a person with the exteriority common to everyone trough culture, arts and religion

„A forța copilul să facă <<artă abstractă>>
este la fel de dăunător ca şi a-l forța să deseneze veridic."
Rudolf Arnheim

Introducere

Grădiniță în municipiul Cluj Napoca, grupă de copii între 4-5 ani la o activitate plastică coordonată de o elevă din clasa a XII-a, viitoare educatoare/ învățătoare. Copiii urmează să deseneze un morcov. Fiecare primeşte un morcov real; li se cere să-l pipăie, să-l privească apoi li se propune să-l deseneze. Un copil spune, uşor speriat: **„eu nu ştiu să desenez morcovi**". Un alt copil, sigur pe el, îi răspunde intempestiv: „**cum nu ştii, e uşor, e doar un triunghi**"! Li s-a spus să deseneze fiecare morcovul lui, privindu-l cu atenție. Nu li s-au arătat planşe model, nu s-a făcut nici un desen demonstrativ la tablă. Copiii au început să lucreze. S-au observat trei tipuri de comportament:

a. Unii au început să deseneze morcovul scanând rând pe rând o porțiune de contur mai mare sau mai mică a morcovului aşezat pe măsuța proprie şi reproducând grafic-liniar cu creionul porțiunea respectivă pe hârtia de desen; ochii lor se mutau mereu de pe morcovul real pe hârtia de desen unde în final, conturul desenat se închidea sau nu.

b. Copilul care a intervenit intempestiv în discuția preliminară actului desenării, a terminat primul realizând foarte repede un triunghi, destul de bondoc, căruia i-a pus câteva linii drept frunze. El nu s-a uitat atent la morcovul real de pe măsuța lui.
c. Alți copii stăteau în aşteptare, uitându-se la vecinii lor să vadă cum fac aceştia. Apoi au
d. reprodus desenul lor aşa cum au putut.

Copiii din primul grup erau influențați în desenarea obiectului real cu precădere de explorarea vizuală a conturului aparent a morcovului real şi transpunerea acestuia cu ajutorul mişcării mâinii şi a creionului pe hârtie. Deci la ei imaginea perceptivă (a unor fragmente de contur din obiectul real) era transpusă linear prin mişcarea descriptivă a creionului-mână condusă prin intermediul vederii.

În cazul b actul desenării obiectului real a fost influențat în mare parte de baza de date din sistemul cognitiv şi de analiza descendentă, copilul descoperind că forma morcovului face parte din familia formelor numită triunghi (categorizare). În timpul desenării, act petrecut foarte rapid, copilul nu s-a uitat la morcovul real ci a redesenat pe hârtie imaginea mentală geometrizată a morcovului. Probabil în momentul când acest copil a spus că e uşor de desenat, morcovul fiind un triunghi, el deja apelase la imaginea mentală care trebuie privită mai curând ca un desen executat în interior de fiecare dată când subiectul o evocă, decât ca o fotografie ivită dintr-un adânc misterios din memorie, din subconştient [Piaget J., Inhelder B., apud. Preda Vasile 7].

Copiii din grupul al treilea au fost influențați direct de imaginile plastice realizate de către cei descrişi mai sus; ei au copiat imaginea desenată, realizând triunghiuri mai mult sau mai puțin ascuțite sau imagini relativ naturaliste ale morcovului. Simplificând, cele trei situații pot fi reduse la următoarele scheme:

- **obiect real** – imagine perceptivă – imagine plastică fizică (desen);
- obiect real – **imagine mintală** – imagine plastică fizică (desen);
- **imagine plastică fizică (desen)** – imagine perceptivă – imagine plastică fizică (desen).

Comentarii: deşi au aceeaşi vârstă, aceleaşi materiale, acelaşi obiect real şi aceeaşi sarcină ei nu desenează la fel. Strategia lor plastică se diferențiază deja de la această vârstă. Unii se concentrează pe lumea externă observând, descoperind însuşirile acesteia şi transformându-le în expresie plastică (linie de contur); alții caută în mintea lor construcții mentale (concepte, imagini, forme prototip) care să-i ajute la rezolvarea problemei; alții nu se apleacă nici asupra lumii reale şi nici nu scotocesc prin mintea lor după posibile idei de rezolvare ci aşteaptă să vadă în jurul lor rezolvări ale problemei. De ce apar aceste comportamente atât de diferite aşa de repede? Care din aceste strategii conține **in nuce** virtuți creative care pot fi amplificate prin educație? Conțin toate cele trei tipuri de comportament virtuți creative care pot fi amplificate prin educație? Noi vom încerca să reflectăm asupra diversității copiilor, a potențelor lor creative şi a câmpurilor posibile de acțiune ale educației, analizând comparativ imagini plastice realizate de aceştia din perspectiva exteriorității, interiorității şi mediumnității. De altfel şi în cele trei tipuri de comportament sesizate în desenarea morcovului transpar cele trei strategii cu accente diferite: **accent pe exterioritatea imaginii, accent pe interioritatea imaginii, accent pe mediumitatea imaginii.**

Interioritatea şi exterioritatea imaginii

Pentru educatorul de artă, indiferent ce vârstă au persoanele cu care lucrează, are o importanță deosebită înțelegerea, explicitarea problemei interiorității şi exteriorității imaginii. **Imaginea ca medium este o plăsmuire internă a psihicului uman** (imaginea perceptivă, mintală, onirică, fantasmatică etc.) **sau o reificare externă, materială** (desen, pictură, sculptură, fotografie etc.); dar **aceste plăsmuiri nu sunt niciodată pur interne sau pur externe**. Atât imaginile interne, psihice, cât şi cele externe, fizice, sunt rezultatul intersectării, combinării, prelucrării, transformării unor informații interne stocate în psihicul uman şi a celor existente în lumea exterioară, obiectivă şi date nouă prin percepție. Întotdeauna imaginea, indiferent de natura ei, este un medium, o peliculă cu o față deschisă spre lumea exterioară şi cu cealaltă scufundată în interioritatea umană. **Sfera imaginilor dă naştere unui „dublu", care se interpune între om şi lume, şi care conține în corpul ei anumite elemente din interioritatea umană şi anumite aspecte din lumea exterioară, participând inevitabil cu ceva şi la una şi la alta.** Pentru educator, învățător, profesor imaginile plastice realizate de copii şi elevi **sunt o adevărată fereastră prin care avem acces în lumea lor**

interioară, putând şi pe această cale să întrezărim specificul şi unicitatea acestora dar şi unele caracteristici comune specifice vârstei, mediului cultural etc. Această ciudăţenie a imaginii vizuale de a fi şi interioară şi exterioară în acelaşi timp, a fost cu fineţe surprinsă de Merleau Ponty, care afirmă, într-o formulare surprinzătoare, că imaginea mentală şi desenul sunt **interiorul exteriorului şi exteriorul interiorului.** Cu alte cuvinte, orice imagine creată de om, conţine topite în ea aspecte ale lumii exterioare percepute/trăite/procesate intern (deci interiorizate şi transformate în entităţi mentale: imagini, concepte, calităţi, caracteristici, scheme, structuri, valenţe afective etc.) şi aspecte ale lumii interioare (concepte, gândire procedurală, gândire laterală, muzeul imaginar, imaginarul colectiv/personal, experienţe şi trăiri personale cu încărcătură emoţională puternică etc.) exteriorizate prin intermediul unor mijloace de expresie (linii, forme, pete, culori, forţă, energie, mişcare, contraste, ritmuri etc. în cazul imaginii plastice, fizice, materiale, exterioare) reificate prin implicarea corpului, a unor materiale, tehnici, instrumente sau aparate. Pentru o mai bună aproximare şi înţelegere a problemei interiorităţii şi exteriorităţii imaginii prin prisma creativităţii vom analiza câteva imagini.

Desenele din prima grupă, cele realizate de copii, între 4,6 şi 5 ani, la grădiniţă, reprezintă imaginea unor fiinţe, obiecte şi fenomene din viaţa şi ambianţa reală: sora mai mare, flori, iarbă, copaci, case, blocuri, maşini, fum, cer, scări, pavaj, geamuri, interiorul unor camere etc. Toate aceste elemente sunt reale şi există înafara lor; ele sunt percepute, văzute, trăite zilnic de copii; ei vin în contact cu acestea vizual, auditiv şi tactil (umblă prin iarbă, prin camere, pe stradă, prin pod, pivniţă; văd, aud, miros şi uneori ating şi cu mâinile pereţi, flori, fraţi, cerul, maşini, copaci, fum, geamuri, copaci etc.). De la toate aceste elemente copiii au primit şi primesc semnale vizuale, sonore, tactile, chinestezice, olfactive pe care mintea lor le prelucrează, interiorizează şi le transformă în informaţii, mesaje sub formă de imagini vizuale mentale, sonore, chinestezice, tactile, olfactive, scheme de acţiuni, cuvinte, concepte etc. Toate aceste elemente, semnale exterioare (culori, texturi, contururi, contraste, mirosuri, mişcări etc.) sunt prelucrate de mintea copiilor, interiorizate, stocate în memoria de lungă durată, ele devenind **interiorul exteriorului.** Acestor informaţii, prelucrate şi stocate în minte, le sunt, de regulă, ataşate reacţii emoţionale, trăiri afective (agreabile, dezagreabile, stenice, astenice etc.) - acestea fiind unul din primele implicări, răspunsuri ale interiorităţii umane la informaţiile primite din exterior. În funcţie de **sensibilitatea, atenţia, spiritul de observaţie** şi **alte caracteristici interne**, copilul reţine, prelucrează şi interiorizează mai mult şi mai intens anumite informaţii venite din exterior (un prim câmp de intervenţie în sens creativ al educaţiei ar fi la acest nivel: **dezvoltarea sensibilităţii**, **antrenarea spiritului de observaţie şi a concentrării atenţiei**). Când desenează, fie liber, fie ca răspuns la tema educatoarei, copiii pun în joc ce ştiu, ce-au acumulat, ce-au învăţat, ce simt, ce-şi imaginează etc. exprimându-se pe hârtie cu ajutorul creionului, trasând linii, haşuri, contururi, puncte etc., când mai delicate, când mai apăsate în funcţie şi de **starea lor** (un alt câmp de acţiune al educatorului în sensul stimulării potenţialului creativ este palierul **stării interne** a copilului; cum influenţează starea sa internă comportamentul creativ, dacă starea sa internă poate fi influenţată în sens benefic pentru susţinerea comportamentului creativ – atmosfera activităţii educative etc.). Liniile, formele, construcţiile, texturile, culorile, coordonarea sau lipsa de coordonare a elementelor imaginii, forţa/energia/viteza, direcţia, poziţia în spaţiu a urmelor de pe suportul imaginii, sunt **modalităţile de exteriorizare a interiorităţii copilului (**un alt câmp de acţiune educativă este la nivelul **mijloacelor de expresie** şi al **expresivităţii vizual-plastice**, palier foarte important în cea ce priveşte creativitatea artistică a cărei primă calitate este **expresivitatea).** Aceste desene vorbesc şi despre obiectele desenate, a căror imagine sunt, dar şi despre autorul desenului: ce obiecte, forme, fenomene l-au impresionat, ce însuşiri, calităţi, detalii vizual-tactile a reţinut din ce-a văzut; cât de sensibil, calm, tensionat, ingenios, reţinut etc. era în momentul desenării, ce emoţii, sentimente i-au trezit/indus tema/obiectele desenate; dar şi despre mijloacele tehnice, materiale avute la dispoziţie şi despre calitatea manevrării acestora.

Desenul 19. Fetiţa a desenat în centrul spaţiului plastic pe sora ei cu capul mare galben; ochii, nasul şi gura sunt sugerate minimal; corpul are picioare, trunchi dar **lipsesc mâinile**. În schimb e prezentă iarba, florile şi destul de discret, cerul albastru. Florile sunt reprezentate într-o simetrie bilaterală cu frunze verzi, petale albastre şi pistile galbene. Cea mai mare forţă, energie, apăsare se simte la liniile care configurează

părul, capul şi corpul personajului central fără mâini. De ce fără mâini, sau ele se contopesc cu masa verde de haşuri a corpului? Frunzele sunt reprezentate simetric, la fel şi picioarele iar florile sunt grupate două câte două de-o parte şi de alta a personajului central; de ce ar lipsi brațele în această reprezentare structurată pe o schemă de simetrie bilaterală? În marea majoritate a cazurilor, mai ales de la 4 ani în sus, copiii desenează corpul uman cu toate cele patru membre (vezi **Alte desene făcute de copii de 4 – 5 ani**). Omisiunile din reprezentarea corpului uman (de cele mai multe ori inconştiente) sunt de regulă, legate de anumite experiențe/trăiri neplăcute sau sancționate de adulți. Ele au fost omise inconştient şi sunt în legătură cu un anumit comportament, autoritar, poate agresiv în contrast cu blândețea florilor şi a firelor de iarbă?

Surse exterioare ale imaginii plastice: forme de flori, petale, frunze, tulpini, fire de iarbă, cerul albastru, figura umană bine înfiptă în imagine, ochi, nas, gură, fața galbenă;

Surse interne ale imaginii plastice: forță, energie, preferință pentru spații deschise, naturale cu vegetație şi cer albastru; frica de autoritatea şi agresivitatea surorii? O anumită coordonare spațială a elementelor imaginii şi preferința pentru structuri simetrice.

Subliniem faptul că atât sursele interne cat şi cele externe ale imaginii analizate, sunt topite/contopite în ființa plastică a imaginii ele fiind transfigurate sub formă de linii curbe, drepte, zigzagate, verticale, orizontale, oblice, energice, delicate, şovăitoare, forme mai mult sau mai puțin iconice, deformate expresiv în virtutea unor stări/emoții/bucurii/frici, culori, pete etc. Cu alte cuvinte noi vedem în imagine semne pur plastice (linii, culori, forme, pete, puncte, texturi) şi semne iconice (forme de case, oameni, flori etc.). Aceste semne plastice şi iconice care configurează imaginea, pot fi citite, interpretate din diferite perspective: **psihologică** (accentul punându-se pe interioritatea imaginii), **plastică** (accentul punându-se pe ființa imaginii, pe elementele şi mijloacele plastice, pe valoarea lor expresivă, pe problemele de compoziție), **semiotică** (accentul punându-se pe analiza tuturor semnelor prezente în imagine şi pe contextul său (semne plastice, iconice, lingvistice) etc.(un alt câmp de acțiune a educației plastice benefic pentru comportamentul creativ este la nivelul **citirii/analizei**, **contemplării, destructurării** imaginii plastice).

Desenele A şi B ilustrează tema **casa în care locuiesc**. În **desenul A** casa este văzută din afară, frontal şi este plasată în centrul imaginii şi este disproporționat de mare în raport cu blocul cu multe etaje din stânga (perspectivă afectivă); are două geamuri, trei coşuri prin care iese fum, un acoperiş/pod haşurat cu mare forță şi cu nişte scări în interior (fenomenul de transparență) care duc la subsol sau pivniță (?) şi ele accentuate. Mai sunt prezente în imagine maşini, semafoare, pavaj şi câteva litere mari şi simulări de scris. Atrage atenția prin forța/energia conținute în liniile/haşurile acoperişului pod şi scările ce duc la subsol (experiențe legate de podul şi subsolul casei – locuri obscure, misterioase, fascinante în felul lor?).

Surse exterioare ale imaginii plastice: forme de casă, bloc, maşini, geamuri, hornuri, fum, scări, pavaj, semafoare, litere.

Surse interne ale imaginii plastice: trăirea afectivă intensă legată de misterul podului şi a pivniței, locuri obscure cu lucruri vechi, fascinante.

În **desenul B** copilul a reprezentat interiorul casei în care locuieşte (un fel de hartă a camerelor, coridoarelor, balcoanelor, terasei, a unor mobile dar şi a curții şi grădinii). Copilul foloseşte o linie sensibilă, modulată şi unele accente.

Surse exterioare ale imaginii plastice: forme de copaci, camere, mobilier, coridoare, terasă, pavaj, spații delimitate închise/semideschise; experiențe muzicale (în casă se face şi se ascultă muzică).

Surse interne ale imaginii plastice: experiența spațiilor închise interiorizată şi configurată într-o viziune labirintică a spațiului în care se mişcă şi trăieşte; preferința pentru spațiile relativ închise în care se simte bine şi în siguranță (amintirea inconştientă a vieții intrauterine? sau o uşoară agorafobie?) şi în care pluteşte, păşeşte şi le explorează cu interes şi plăcere? O muzicalitate calmă, armonioasă ca stare generală? De ce la aceeaşi temă, **casa în care locuiesc,** copii de aceeaşi vârstă, din aceeaşi grupă de la grădiniță răspund plastic în mod atât de diferit? Pentru că au **interiorități diferite**, **experiențe personale diferite**? (un alt câmp care poate fi exploatat de educația plastică în sens benefic pentru comportamentul creativ este **valorificarea experienței personale a fiecărui elev şi a interiorității proprii** prin încurajarea încrederii în sine şi conştientizarea/promovarea propriei personalități).

Desenul cu păsări. Este un exercițiu de modificare expresivă a unei forme tratată plastic în concordanță cu specificitatea stilistică a unor paradigme artistice (simbolică, impresionistă, dadaistă, cubistă, expresionistă, suprarealistă), realizat în cadrul seminarului de educație plastică de către o studentă de la secția grafică. Este evident un anumit profesionalism în mânuirea mijloacelor de expresie plastică şi cunoaşterea paradigmelor stilistice ale diferitelor curente artistice.

Surse exterioare ale imaginii plastice: forme de păsări, cioc, ochi, picioare, penaj (survenite din experiențe perceptive reale, tridimensionale sau din vizionare de imagini).

Surse interne ale imaginii plastice: sensibilitate plastică evidentă, muzeul imaginar, transpunere empatică în stări/trăiri specifice diferitelor curente/viziuni artistice.

Pot fi transpuse plastic imaginile unor lucruri reale, exterioare; ba mai mult, aceste realități exterioare (în cazul acesta o pasăre) pot fi transpuse plastic apelând la viziunea altor artişti (exteriorul interiorului acestora fiind interiorizat prin transpunere empatică). În cazul prezentat mai sus menționăm faptul că studenta a apelat, în momentul desenării păsării în diferite viziuni stilistice, la muzeul imaginar propriu (ea având interiorizate mai multe viziuni plastice asupra formei). Cu alte cuvinte exteriorul interiorului unor artişti plastici a fost interiorizat de studentă de-a lungul anilor şi în momentul desenării a fost exteriorizat (un alt câmp de acțiune benefică a educației plastice în sensul stimulării comportamentului creativ este **câmpul imaginarului artistic** care poate fi explorat, cercetat, jucat, analizat, contemplat, fructificat).

Fotografia reprezentând un portret, este o parte din rezolvarea problemei privind modificarea expresivității formei cu ajutorul luminii dirijate (un alt câmp benefic pentru comportamentul creativ este **câmpul trucurilor artistice** care e un fel de poartă galactică de intrare în ireal, virtual sau imaginar). Fotografia surprinde imaginea frontală a unei tinere fete, cu camera la nivelul ochilor; portretul este un prim - plan. Lumina vine din partea dreaptă, obținându-se un contrast clarobscur care plasticizează portretul dându-i relief şi un anumit mister, dramatism (lupta dintre lumină şi întuneric).

Surse exterioare ale imaginii plastice: ființa reală nemişcată, lumina dirijată şi efectul de clarobscur; caracteristicile aparatului de fotografiat digital.

Surse interne ale imaginii plastice: starea psihică a modelului, intenția autorului imaginii.

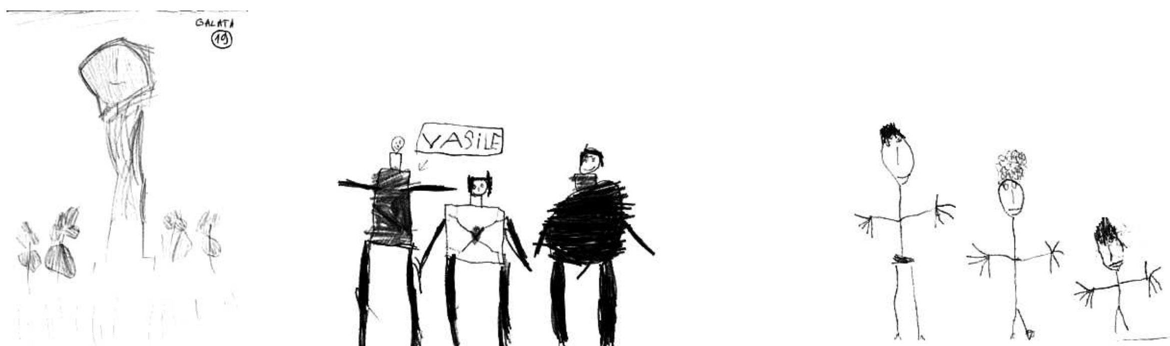
Ce relevanță are pentru profesorul de educație plastică această abordare a imaginii plastice din perspectiva interiorității şi exteriorității sale? Mai cu seamă că am constatat că sursele externe şi cele interne ale imaginii sunt contopite în ființa ei plastică. Credem că sunt mai multe aspecte benefice pentru educatorul de artă care decurg din această abordare a imaginii. În primul rând educatorul de artă poate sesiza trei tendințe generale în facerea imaginii:

- **tendința spre exterioritatea lumii vizibile**, un fel de extraversiune vizual-plastică (tendințe realiste, impresioniste, hiperrealiste);
- **tendința spre exacerbarea şi sublimarea plastică a stărilor psihice spirituale proprii,** un fel de explorare introversivă (tendințe expresioniste, simbolice, suprarealiste, abstracte, conceptualiste);
- **tendința spre aspectele pur plastice în sine a imaginii (**decorativismul, orfismul, abstracționismul, estetismul, arta pentru artă, experimentalismul, aproape toate postmodernismele).

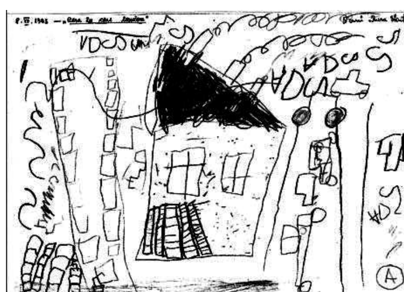
Aceste tendințe pot fi exploatate didactic în grădiniță, şcoala primară, în universitățile şi liceele de artă, devenind adevărate strategii. Din aceste tendințe generale, comportamente, strategii analizate prin prisma interiorității şi exteriorității imaginii, putem desprinde câteva câmpuri unde educația, prin strategii subtile, poate acționa în sens creativ:

a) **dezvoltarea sensibilității**, **antrenarea spiritului de observație şi a concentrării atenției**;
b) **starea internă** a copilului; cum influențează starea sa internă comportamentul creativ, dacă starea sa internă poate fi influențată în sens pozitiv/benefic pentru susținerea comportamentului creativ – atmosfera activității educative etc.;

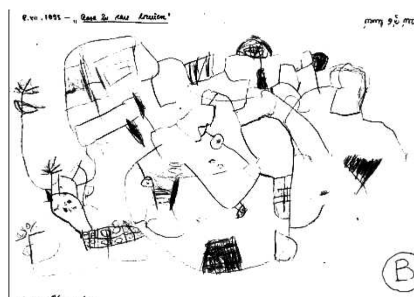
c) nivelul **mijloacelor de expresie** şi al **expresivității vizual-plastice**, palier foarte important în cea ce priveşte creativitatea artistică a cărei primă calitate este **expresivitatea**;
d) nivelul **citirii/analizei, contemplării, destructurării** imaginii plastice;
e) **valorificarea experienței personale a fiecărui elev şi a interiorității proprii** prin încurajarea încrederii în sine, a spontaneității şi conştientizarea/promovarea propriei personalități;
f) **câmpul imaginarului (cultural, mitic, arhetipal, colectiv, artistic)** care poate fi explorat, cercetat, jucat, analizat, contemplat, fructificat;
g) **câmpul trucurilor artistice (în special vizual-plastice)** care e un fel de poartă galactică de intrare în ireal, virtual sau imaginar şi modalitatea principală de manipulare prin imagine.

Sora mea ***Alte desene făcute de copii de 4 – 5 ani***

Casa în care locuiesc

Casa în care locuiesc

Desenul cu păsări

Portret

Concluzii

Interioritatea şi exterioritatea acestor desene, demonstrează abundența resurselor de imaginație plastică existente în fiecare copil obişnuit, până când **lipsa de încurajare, instruirea nepotrivită şi un**

mediu defavorabil le anihilează la toți cu excepția câtorva norocoşi. Aceşti factori nefavorabili, care obturează dezvoltarea şi afirmarea propriei personalități a tuturor copiilor, pot fi, uneori**, familia, şcoala, educatoarea, învățătorul, profesorul, comunitatea, şi întotdeauna societatea nedemocratică.** „Ca şi medicul, preotul sau artistul ori cărturarul, educatorul nu poate fi un simplu funcționar, ci un om care ştie că are o **vocație** şi o **misiune**. Pentru el, **Adevărul, Binele, Frumosul** ori **Libertatea** şi **Solidaritatea** chiar trebuie să existe" (Liviu Antonesei**). Pentru el toți copiii sunt la fel şi diferiți în acelaşi timp; pe toți trebuie să-i ajute să-şi dezvolte propria personalitate dar în feluri diferite, în funcție şi de unicitatea fiecăruia. Fiecare copil are o interioritate a sa proprie, unică, dar toți trebuie să trăiască şi într-o exterioritate comună tuturor. Ba mai mult, interioritatea proprie trebuie armonizată cu exterioritatea comună şi cu interioritatea celorlalți, şi asta se realizează, cu precădere, prin intermediul culturii, artei şi religiei. O societate nu poate fi democratică şi armonioasă fără accesul real al cetățenilor ei la cultură, artă şi religie.**

Bibliografie

1. Antonesei L. *Paideia. Fundamentele culturale ale educației*. Iaşi: Editura Polirom, 1996.
2. Arnheim R. *Arta şi percepția vizuală.* Bucureşti: Editura Meridiane, 1979.
3. Cioca V. *Imaginea şi creativitatea vizual-plastică*. Cluj: Editura Limes, 2007.
4. Eco U. *Limitele interpretării*. Editura Pontica, 1996.
5. Merleau Ponty M. *Fenomenologia percepției*. Oradea: Editura Aion, 1999.
6. Merleau Ponty M. *Ochiul şi spiritul*. Cluj: Editura Casa Cărții de Ştiință, 1999.
7. Preda V. *Explorarea vizuală. Cercetări fundamentale şi aplicative*. Bucureşti: Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1988.
8. Wallon Ph., Cambier A., Engelhart D. *Psihologia desenului la copil*. Bucureşti: Editura Trei, 2008.
9. Wunenburger J.-J. *Filosofía imaginilor*. Iaşi: Editura Polirom, 2004.